

Сапицька О.М. Ковальова О.І.

КОНФІСКАЦІЯ МАЙНА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ (1918-1930 рр.)

Проаналізовано три періоди конфіскаційної політики радянської влади щодо майна Православної Церкви у рамках 1918-1930 рр. Розкрито внутрішні та зовнішні аспекти цього питання.

Ключові слова: *Православна Церква, радянська влада, атеїзм, конфіскація майна, ідеологія, протистояння.*

У 1917 р. в Росії відбулася Жовтнева революція, в наслідок якої до влади прийшли більшовики, котрі відразу стали насаджувати свої ідеали і на інших підкорених територіях. Одним з важливих аспектів комуністичної ідеології був її ярко виражений атеїзм, через що майже відразу після захоплення керівних позицій у державі більшовиками, почалася завзята боротьба з релігією, що мала загальнорадянський характер та майже не відрізнялася формами й методами її проведення. Найбільше від антирелігійних утисків нової влади постраждала Православна Церква Московського патріархату, як домінуюча на той час на великій території, що увійшла до складу СРСР.

Як відомо, на протязі століть Православна Церква, як духовно-релігійний інститут, відігравала ключову роль у розвитку Київської Русі, Московського царства та у житті населення цих територій, внаслідок чого розпоряджалася великими фінансовими та матеріальними ресурсами. Антирелігійна радянська політика зачіпала не лише духовну сферу існування населення. Відокремлюючи церкву від держави та викорінюючи глибоку релігійність нашого народу, більшовики у першу чергу нанесли найбільш сильний удар по церковним фінансам.

Після приходу до влади більшовикам були вкрай потрібні кошти для розбудови країни та на інші «революційні» потреби. Оскільки зовні отримати гроші було для комуністів майже неможливо, а населення країни і так було знесилене, єдиним рішенням стала конфіскація церковного майна. Для більшовицької влади ця кампанія мала вирішити одразу дві проблеми – наповнити бюджет та вкрай ослабити позиції свого ідеологічного супротивника. Цим конфіскаційним планам радянської влади дуже «вдало посприят» великий голод 1921-1922 рр. Як показала історія, при вилученні церковних коштів під гаслом «боротьби з голодом», страждання голодуючих людей не надто обтяжували сумління партійних функціонерів.

Незважаючи на те, що тематика вилучення церковних цінностей у роботах дослідників з'явилася майже відразу після завершення першої кампанії по конфіскації [1], повної та достовірної оцінки діяльності держави в цій сфері отримано не було. Стосовно вилучення церковних цінностей в історіографії того часу затвердилася версія про те, що церква від початку відмовилася

допомогти голодуючим людям, і цілеспрямовано пручалася будь-якому вилученню церковних і богослужбових предметів. Питання ліквідаційної політики держави відносно Церкви взагалі не ставилися. Схожа схема була покладена й в основу робіт більш пізнього часу.

На новому етапі досліджень – у 1990-2000-х рр. відбувся прорив у цілісному баченні проблеми конфіскаційної політики держави. При об'єднанні всіх напрямків історіографії (світської та церковної) були закладені комплексні основи якісно іншого пояснення антицерковної політики радянської влади відносно колишньої власності Церкви. Не оминули своєю увагою досліджувану тематику і зарубіжні науковці [2].

Не претендуючи на остаточний результат, у даній роботі ми зупинимось на певних аспектах конфіскації церковного майна радянською владою, враховуючи загальносоюзні антирелігійні тенденції та те, що вилучення проводилося згідно нормативно-правової бази центрального уряду більшовиків.

Хронологію нашого дослідження ми розділили на 3 частини: 1918-1920 рр. – розкрадання церковних цінностей; 1921-1923 рр. – масове централізовано кероване вилучення церковних коштовностей; 1924-1930 рр. – остаточне вилучення церковного майна, у тому числі будівель та виробів з кольорових металів взагалі.

Перш за все потрібно зазначити, що після націоналізації, проведеної у 1917-1918 рр., церковне майно ставало власністю держави. Релігійним громадам воно видавалося в безкоштовне користування на основі укладання договору. Таким чином, з юридичної точки зору, терміни «вилучення», «конфіскація» церковного майна у груп віруючих представляється невірним, тому що держава не могла конфіскувати своє ж майно. Однак в історіографії це поняття є загальноприйнятим, незважаючи на те, що воно носить досить умовний характер.

Законодавча база для конфіскаційної діяльності була закладена з перших же кроків радянської влади. 19 січня 1918 р. Патріарх Тихон наклав на радянську владу анафему, у відповідь на що одразу з'явився знаменитий ленінський декрет від 23 січня 1918 р. «Про відділення церкви від держави й школи від церкви», який рішуче проголошував принципи повного позбавлення релігійних організацій будь-якої власності: «Ніякі церковні й релігійні суспільства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають».

Відразу ж експропріювати майно більше 50 тисяч православних парафіяльних храмів, 1190 монастирів, лавр, пустель, скитів нова влада не вирішувалася, та й не мала для цього досить сили. Тому перші конфіскаційні кроки мали не загальний, а частковий характер. Почали із закриття у 1918 р. духовних семінарій й епархіальних училищ із їх храмами. Підставою до цього стала постанова 5-го засідання держкомісії з освіти, у якій, крім іншого, йшлося про те, що: «Колишні духовні навчальні заклади, чиїми б коштами вони не забезпечувалися, підлягають зачиненню [3]».

Практична діяльність органів радянської влади по руйнуванню економічних підвалин Православної Церкви відбувалася на основі нормативно-

правових актів РСФРР, а також «Тимчасових положень про соціалізацію землі», ухвалених II Всеукраїнським з'їздом Рад (березень 1918 р.), декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» (січень 1919 р.), декретів РНК УСРР «Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення» (травень 1919 р.), «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель» (квітень 1920 р.) тощо.

Характерно, що створена у квітні 1918 р. комісія (потім VIII відділ) по практичному втіленню декрету про відділення церкви від держави стала називатися «ліквідаційною». Підготовлена цим відділом інструкція від 24/30 серпня 1918 р. «Про порядок застосування декрету» передбачала цілий ряд твердих конфіскаційних заходів, включаючи вилучення капіталів, цінностей, іншого майна церков і монастирів. Майно це передавалося на баланс місцевих Рад. 27 грудня 1921 р. ВЦВК прийняв короткий декрет про долю «колосальних цінностей, що перебувають у церквах і монастирях». Декрет наказував місцевій владі при вилученні, ліквідації й використанні цього майна розрізняти:

1) «майно, що має історико-художнє значення», що «підлягає винятковому контролю відділом по справах музеїв» Наркомпрос і не може відчужуватися без його дозволу; 2) «матеріальні цінності» – предмет передачі в Держсхов; 3) «майно повсякденного характеру, де воно ще зберігалось», про подальшу долю якого декрет умовчує, залишаючи її рішення на розсуд місцевої влади.[4]

Необхідність появи такого роз'яснення пояснюється тим, що з початку 1918 р. РПЦ піддавалася численним і хаотичним революційним конфіскаціям. Значна частина території країни була спустошена фронтами громадянської війни й придушенням селянських повстань 1921 р. Частими були випадки цілком карних грабежів, від яких не дуже сильно відрізнялися реквізиції центральної й місцевої влади. Наприклад, уже в січні 1918 р. у Синоду РПЦ було вилучено цінних паперів й інших активів на суму 46 млн. руб. Чимало цінностей зникло під час кампанії 1918-1919 рр. по розкриттю мощів святих.

З 1921 р. розпочалося все більш інтенсивне вилучення коштовностей та іншого цінного майна Церкви під гаслом боротьби з голодом. Відкриті до широкого доступу документи свідчать, що більшовицький уряд душе швидко зорієнтувався, як повернути ситуацію на свою користь.

Вже перші звістки про голод, з яким явно не могли (чи не бажали) впоратися державні органи країни, викликали широкий суспільний рух допомоги голодуючим. Однією з перших відгукнулася на лихо Російська Православна Церква. Патріарх Тихон ще 22 серпня 1921 р. видав відозву «Про допомогу голодуючим», де призивав всіх віруючих і духовенство півсотні тисяч православних приходів країни та закордонних діячів до добровільних благодійних пожертвувань на допомогу голодуючим. У липні-серпні 1921 р. і пізніше Патріарх неодноразово звертався з такими ж закликами. Він пропонував керівникам ВЦВК і Допголу визнати створений ним Церковний комітет допомоги голодуючим та дозволити йому вести відповідну благодійну

роботу. Хоча номінальний голова законодавчої влади держави М. І. Калінін погоджувалася прийняти цю пропозицію, реальні керівники країни із центральних партійних органів не схильні були робити цю «поступку».

За короткий період були зібрані значні кошти у вигляді різних церковних прикрас і предметів, що не мали богослужбового призначення, на суму більше 9 мільйонів руб., не враховуючи натуральну допомогу [5], та все одно Всеросійський церковний комітет був звинувачений в антирадянських діях і рішенням владних органів 27 серпня 1921 р. був розпущений, зібрані ним кошти реквізовані, а самостійна робота Церкви по збору пожертвувань була заборонена.

Лише 8 грудня 1921 р. ВЦВК дозволив, нарешті, релігійним організаціям збирати кошти в допомогу голодуючим під керівництвом Допголу. Церква була готова негайно почати цю роботу, але виявилось, що потрібно ще очікувати появи інструкцій і положень про порядок здійснення цього дозволу. 19 лютого 1922 р. Патріарх Тихон проголосив нове послання, у якому парафіяльні ради знову призивалися жертвувати голодуючим предмети, що не мали богослужбового значення. Проте, 26 лютого вийшов декрет ВЦВК, що анулював добровільний характер пожертвувань: місцевим Радам пропонувалося вилучення всіх коштовностей, навіть тих предметів, що мали богослужбове значення.

12 листопада 1921 р. постановою РНК була створена особлива «Комісія по зосередженню та обліку цінностей» під головуванням Л.Троцького. Для вилучення матеріальних цінностей у Православної Церкви були задіяні всі сили більшовицького керівного апарату. Це і не дивно. Бо сам В.І. Ленін у секретній інструкції членам Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. проголошував: «Для нас саме цей момент є не тільки винятково сприятливим, але й взагалі єдиним моментом, коли ми можемо 99 зі 100 шансів на повний успіх розбити ворога на голову й забезпечити собі необхідні для нас позиції на багато десятиліть. Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з самою скаженою та безжальною енергією, не зупиняючись придушенням будь-якого опору. Саме тепер і тільки тепер величезна більшість селянських мас буде або за нас, або, у всякому разі, буде не в змозі підтримати скільки-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духівництва й реакційного міського міщанства, які можуть і хочуть випробувати на собі політику насильницького опору радянському декрету. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей самим рішучим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд [курсив наш. – С.О.] у кілька сотень мільйонів золотих рублів... Без цього фонду ніяка державна робота немислима... Один розумний письменник з державних питань⁷ справедливо сказав, що, якщо необхідно для здійснення певної політичної мети піти на ряд жорстокостей, то треба здійснювати їх найенергійнішим образом й у самий короткий строк, тому що тривалого

⁷ В.І. Ленін мав на увазі Ніколо Макіавеллі і його працю «Государ»

застосування жорстокості народні маси не винесуть. Це міркування особливо ще підкріплюється тим, що по міжнародному становищу Росії для нас, цілком ймовірно, після Генуї⁸ виявиться або може виявитися, що жорстокі міри проти реакційного духівництва будуть політично нераціональні, можливо, навіть занадто небезпечні. Зараз перемога над реакційним духівництвом забезпечена нам повністю [6]».

Тобто, Ленін відразу вказував, що вилучені цінності будуть спрямовані у грошовий фонд, а не на допомогу голодуючим.

Надалі він зазначав: «Чим більшу кількість представників реакційного духівництва й реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще». Взагалі, питання про кількість знищених духовних осіб в ході кампанії експропріації наразі все ще залишається відкритим – цифри наводяться від 2000 до 8100 розстріляних [7].

Для офіційного правового обґрунтування вилучення цінностей партійним керівництвом на протязі другої половини 1921- першої половини 1922 рр. було прийнято цілу низку документів. Окрім вже згаданих вище вийшли: декрет «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях» (27 листопада 1921 р.); декрет «Про вилучення музейного майна з церков» (2 січня 1922 р.); декрет ВЦВК «Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходяться у користуванні груп віруючих» (23 лютого 1922 р.); інструкція Центральної комісії допомоги голодуючим і Наркомату юстиції РСФРР «Про порядок вилучення церковних цінностей» (28 лютого 1922 р.); постанова ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р. тощо. Кінцевим терміном кампанії по вилученню церковного майна спочатку було встановлено 25 травня 1922 р.

У відповідь патріарх Тихон видав вказівки духовенству: «Священні сосуди та інші приналежності богослужіння повинні всіма заходами оберігати від наруги й розкрадання, і для цього без необхідності не виймати їх із церковних сховищ. А останні влаштувати так, щоб вони не могли бути легко відкриті грабіжниками. У випадку замаху на захоплення священних сосудів, приналежностей богослужіння, церковних метрик і іншого майна церкви не слід добровільно віддавати їх, тому що: а) священні сосуди й предмети богослужіння освячені церковним використанням і мирянин навіть не повинен їх торкатися; б) метричні книги необхідні чисто для церковного користування, світська ж влада повинна сама турбуватися їх виготовленням, якщо вона їх потребують; в) церковне майно належить святій церкві, а клір і весь православний народ є лише його хранителями. У випадках нападу грабіжників і загарбників на церковне надбання, варто призивати православний народ на захист церкви вдаряючи на сполох, розсилаючи гінців [8]».

Партійна верхівка досить ретельно продумала всі свої кроки під час кампанії вилучення цінностей. Швидко розгорнули агітаційно-пропагандистську кампанію серед населення з широким залученням ЗМІ. Це

---

⁸ На міжнародній конференції в Генуї (10.04.-19.05.1922) партійне керівництво сподівалося на дипломатичне визнання СРСР та грошову допомогу країн Заходу. Тому саме лютий-квітень 1922 р. насичені нормативними актами, пов'язаними з конфіскацією церковного майна радянською владою.

добре видно з протоколу № 1 наради в ДПУ про проведення кампанії по вилученню церковних цінностей від 8 березня 1922 р., де йдеться наступне: «Вважати за необхідне, щоб ЦК розробив у терміновому порядку тези для агітаторів й інструкцію для організації суспільної думки (листа подяки від голодних губерній, звіти супроводжуваних маршрути представників віруючих, постанови парафіян церков тощо). Вважати за необхідне широко освітити стан голодуючих губерній шляхом організації рухливих виставок, кінематографів, випуску діапозитивів, карт, плакатів, діаграм, листівок тощо... Запропонувати ЦК Допголу після перших одержань цінностей налагодити негайно ж відправлення продмаршрутів у голодуючі губернії з показанням, що вони отримані шляхом реалізації цінностей [9]».

30 березня 1922 р. Л.Д.Троцький у записці М.І. Калініну та В.М. Молотову зазначав: «Вирішено було відпустити мільйон золотих рублів для голодуючих у рахунок майбутньої реалізації вже зібраних церковних цінностей і поширити [звістку] про це, як можна ширше. Тим часом це не виконано чомусь дотепер. Вважаю, що цю міру потрібно провести фактично й дуже демонстративно. Варто було б навіть послати на Волгу один-два поїзди із хлібом, купленим на асигнований мільйон рублів [10]».

Тобто, продукти для голодуючих у влади були, партійці вичікували, коли надійдуть перші кошти. «Скрізь, де можливо, випускати в церквах, на зборах, у казармах представників голодуючих з вимогою якнайшвидшого вилучення цінностей [11]», - це вже пропозиція Троцького.

Тут радянській владі стала у нагоді і церковна опозиція, бо, за думкою Троцького «немає більш скаженого лаючогося, ніж опозиційний піп [12]». І у цьому ж листі від 30 березня 1922 р. Троцький вже наголошує, що буде і інша кампанія по вилученню церковного майна.

У деяких містах в умовах загрози бунтів ненадовго припиняли вилучення цінностей, щоб швидко ліквідувати ці виступи та знову розпочати конфіскацію вже під іншим прикриттям. Так, у шифротелеграмі ЦК РКП(б) губкомам, обкомам й облбюро РКП(б) про тимчасове припинення вилучення церковних цінностей від 19 березня 1922 р. за підписом Молотова йшлося, зокрема: «Через ускладнення, що мали місце на ґрунті вилучення церковних цінностей ЦК пропонує надалі до особливих повідомлень від ЦК призупинити проведення вилучень церковних цінностей. У цей час зосередити в цій справі всі сили на підготовчо-роз'яснювальну агітаційну роботу [13]».

«Милостиво» дозволялося замінювати (нерівноцінно) церковні речі на інші вироби з дорогоцінних металів. ВЦВК ще 13 березня 1922 р. прийняв опубліковану незабаром в «Ізвестіях» постанову «Про заміну у виняткових випадках вилучених із церков цінностей рівною за вагою кількістю золота або срібла». На підставі цієї постанови ЦК Допголу став розсилати на місця телеграми з дозволом такої заміни. З різних районів країни в Допгол стали надходити численні прохання про заміну церковних предметів дорогоцінними металами. І тоді Політбюро з ініціативи Троцького та ЦК ВЦЦ розпорядилося направити на місця секретну телеграму про те, що подібні клопотання не повинні зупиняти вилучення тих предметів, про заміну яких просять віруючі.

Документи показують, що застосовувався й інший прийом утруднення заміни: всупереч постанові ВЦВК віруючим пропонувалося замінити церковну реліквію більшою по вазі кількістю дорогоцінних металів – нібито для компенсації історико-художньої цінності речі, що піде у переплавлення [14].

І все одно Церква проголошувалося винною у бідах народу. За задумами Леніна і Троцького, якщо духовні особи пручалися вилученню цінностей, проти них у ЗМІ розпочинали серію публікацій, що саме духовенство винне у стражданнях голодного населення, не бажаючи віддавати цінності. Оскільки правова база всієї кампанії була вкрай нестабільна, а для розстрільних вироків не вистачало доказів, преса була покликана формувати суспільну думку та створювати таку обстановку, у якій будь-яке політичне рішення здобувало видимість законного.

Вже з березня 1922 р. добровільно передані релігійними громадами цінності у окремих регіонах повинні були фіксуватися як вилучені. Це давало формальний привід для твердження про те, що ніякої допомоги голодуючим від церковних організацій на даному етапі не було.

20 березня 1922 р. в Політбюро ЦК РКП(б) поступила доповідна записка ДПУ «Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей із церков», де містилася пропозиція «що всіх попів і церковників, різко виступаючих проти вилучення цінностей із церков, необхідно вислати в самі голодні райони голодуючого Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням, як ворогів народу [15]».

Під прикриттям конфіскації церкви часто грабували. Радянська влада всю відповідальність за це також поклала на духовних осіб. Факт розкрадання визначався не за свідченнями настоятелів церков, а порівнянням наявних церковних предметів з дореволюційними відомостями. Приховування цінностей розглядалося як розтрата власності країни, а за приховування описів церковного майна передбачалося покарання у вигляді примусових робіт терміном до одного року з конфіскацією майна релігійних чи церковних організацій [16]. Троцький 25 квітня 1922 р. запропонував за невідповідність наявних цінностей зазначеним у дореволюційних описах залучити до суду не тільки місцеве духівництво, але й керівництво РПЦ, що нібито організувало їх вивіз за рубіж.

Звісно, такі дії представників радянської влади проти Православної Церкви викликали хвилю обурення серед населення. Коли почали з'являтися в обігу радянські срібні монети, були випадки, коли люди казали: «З лампадочек, з іконочек комуністи грошей начеканили [17]». Серед населення стали швидко поширюватися чутки про те, що церковні цінності будуть спрямовані на різні закордонні виплати, що було зафіксовано відповідними органами. Були і інші приводи для народного протесту. Чи не тому Л.Троцький особливо підкреслював на засіданні Політбюро ЦК РКП 17-22 березня 1922 р., що потрібно суворо дотримуватись національного складу офіційних комісій або столів при комітетах допомоги голодуючим для формального прийому цінностей, переговорів із групами віруючих тощо, щоб «національний склад цих офіційних комісій не давав приводу для шовіністичної агітації [18]». Ленін

також зазначав у вищезгаданому листі-інструкції від 19 березня 1922 р.: «Офіційно виступати з будь-якими заходами повинен тільки товариш Калінін, ніколи й ні в якому випадку не повинен виступати ні в пресі, ні іншим способом перед публікою товариш Троцький [19]».

Щоб зменшити соціальну напругу, Л. Д. Троцький у листі в Політбюро ЦК РКП(б) із пропозиціями про заходи щодо вилучення церковних цінностей, прийнятими Політбюро 23 березня 1922 р. писав: «Товаришу Калініну дати інтерв'ю такого змісту: вилучення цінностей у жодному разі не є боротьбою з релігією й церквою. ЦК Допгол цілком готовий посприяти в придбанні тих або інших предметів релігійного побуту, замість цінностей, що вилучають... Декрет про вилучення цінностей виник з ініціативи селян голодуючих губерній, широких безпартійних мас і червоноармійців [20]».

Найбільш «незручними» для спрямування кампанії з вилучення церковних цінностей у потрібному радянському державно-партійному керівництву руслі виявилися саме рішення місцевих органів радянської влади особливо не відходити від офіційно оголошеної мети кампанії: допомоги голодуючим, не поспішати з масовими покараннями служителів культу. Звісно, миряни здебільшого сприймали конфіскацію церковного майна більш-менш стримано та спокійно, впевнені, завдяки агітації, що це допоможе голодуючим.

Проте, у керівництва були дещо інші плани на церковне майно. Це підтверджує і той факт, що викуп церковного майна хлібом і продовольством не допускався, що було б логічним у разі спрямування допомоги голодуючим.

Тут потрібно згадати зовнішньополітичний аспект проблеми вилучення більшовиками цінностей Православної Церкви, що лише віднедавна став відомим завдяки відкритим для широкого загалу архівним джерелам.

У листі Наркому зовнішньої торгівлі СРСР Л.Б. Красіна В.І.Леніну від 10 березня 1922 р. йшлося про наступне: «Продати велику партію коштовностей першому покупцеві, що попався, зараз можна лише за 1/2- 1/3 нормальної ціни: усюди криза, буржуазія в пригнобленому стані духу, брильянтів дружинам й утриманкам не купує. Вигідно (або відносно) можна продати тільки через великого брильянтика - монополіста на кшталт Де Бірса й подібних фірм...Всю масу, однак, вивозити закордон відразу небезпечно: у випадку розриву торговельних договорів можуть на неї накласти лапу. Думаю тримати не більше як на 30-50 мільйонів і поповнювати по мірі продажу [21]».

Розглядалася пропозиція Папи Римського викупити конфісковане майно Православної Церкви, з тим, щоб залишити його в країні, проте у володінні католиків. Зупиняючим фактором для партійців у цьому питанні було те, що така передача майна від православних католикам викликала б занадто негативні соціальні наслідки в країні [22].

А 1 липня 1922 р. у службовій записці Головмузею у ЦК Допголу про експертизу цінностей Держсховом й продажу їх за кордоном за підписом Н.Троцької зазначалося: «Головмузей вважає за необхідне звернути Вашу увагу на те, що на підставі наявних у Головмузею відомостей і повідомлень його експертів, працюючих у Держсхові, частина предметів, вилучених у Допгол, іде в цей час у сплав, тим часом зазначені предмети могли б бути використані як

предмети мистецтва й старовини більшою мірою, ніж у теперішній час, при реалізації їх на іноземному ринку й переважно на Близькому Сході, наприклад у Сербії, Болгарії, Вірменії й у Константинополі. Тут церковне майно російського виробництва завжди знаходило гарний збут й у цей час, після 8-літньої перерви в стосунках, особливо відчувається нестаток у цих предметах. Англія й Франція також цікавляться певними галузями російського ювелірного виробництва [23]».

Практичне втілення фінансових планів радянського керівництва виявилось для влади невтішним. При плануванні конфіскаційної кампанії В.І. Ленін з Л.Д. Троцьким сподівався на отримання декількох мільярдів золотих рублів [24]. На саму кампанію було виділено за різними даними від 4 до 14 млн. руб [25]. Механізм контролю за цими витратами, незважаючи на всі вимоги «знизу», створений не був. Тому повною мірою простежити, на що саме були витрачені кошти, дослідникам доволі складно. Що ж стосується витрат безпосередньо на закупівлю продуктів для голодуючих, відомо, що влітку 1922 р. представник Радянської влади А.Н. Винокуров офіційно заявив, що на церковні цінності «було виділено близько 2 мільйонів рублів на закупівлю продовольства у Фінляндії й Норвегії» [26]. За іншими відомостями, на всі вилучені в Церкві цінності більшовики купили за кордоном тільки «3 мільйони пудів (тобто всього 48 тисяч тонн) хліба й деяку кількість інших продуктів харчування [27]».

Через різні фактори, зазначені вище, цінності надходили повільно та далеко не у запланованому обсязі. Наприклад, в Україні станом на 10 травня 1922 р. було вилучено лише 160 пудів срібла [28], а станом на 24 червня 1922 р. – золота 3 пуди 2 фунти 28 золотників, срібла 2850 пудів 30 фунтів 3 золотники. Найбільше було вилучено в Харківській, Донецькій, Київській і Полтавській губерніях [29]. З інших регіонів надходження також були незадовільними для влади, тому кампанію по вилученню церковних цінностей було продовжено до осені. Та навіть тоді (на 4 листопада 1922 р.) загальна оцінка усього вилученого (щоправда за виключенням вартості 964 «антикварних речей») становила лише 4650810 р. 67 к. у золотих рублях [30].

Відповідальність за таку «провальну» цифру Троцький одразу поклав на представників Церкви, не визнаючи той факт, що надзвичайно велику кількість церковних коштовностей було просто викрадено ще під час революції. Тому пошук цінностей Православної Церкви було продовжено. Це дало певні результати. У лютому 1925 р. у Києво-Печерській лаврі ДПУ було виявлено 350 каратів діамантів, 50 каратів алмазів, кілька десятків каратів рубінів, сапфірів і перлів, півтора пуда золота, пуд червоного золота, 40 пудів срібла [31]. 2 лютого 1925 р. Наркомат фінансів УРСР надіслав листа Валютному управлінню Наркомату фінансів СРСР з проханням дозволити вилучене з Лаври майно спрямувати на допомогу голодуючим дітям України. У відповідь на це Наркомат фінансів СРСР у листі до Політбюро ЦК РКП(б) зазначав, що: «НКФ СРСР, що поставив собі завдання нагромадження якнайбільшого золотого запасу СРСР, як знаряддя регулювання грошового обігу країни...не може погодитися із зазначеною постановою...Знайдені цінності в Києво-Печерській

Лаврі не є майном Лаври, а представляють майно буржуазії, що бігла з меж СРСР і сховала його в Лаврі...є випадковими доходами об'єданого відомства СРСР-НКФіна...НКФ СРСР визнає можливим, по остаточній оцінці металевих й інших речових цінностей у Держсхові, виділити в розпорядження ЦВК України для передачі Української Центральної Комісії допомоги дітям 25% оцінної їх вартості[32]». Втім, своєю постановою від 19 лютого 1925 р. Політбюро ЦК РКП(б) дозволило ЦК КПУ повністю використати знайдені в Києво-Печерській Лаврі цінності на голодуючих і дітей у межах УРСР.

Хоча те, що знайшли таку кількість цінностей, було скоріше виключенням, бо більшість церков вже не мали, що віддавати. Так, наприклад, на початку 1924 р. Успенська церков с. Петровського (Луганська обл.) змогла передати до ОКРФО лише одну срібну ложку для причастя вагою у 53 г., а церковна рада с. Щастя Петровського району – срібні речі: 1 чашу, 1 блюдо і п'ять риз з ікон, залишених їм у тимчасове користування [33]. Речі закритих храмів у м. Луганську – шафи, коври, конторки тощо влада передала на потреби різних установ: дитсадків, клубу заводу «Жовтневої революції», будинку антирелігійної культури міста. Металеві речі передали до Рудметалторгу, срібло – Держбанку, речі, що не мали ніякої цінності, використовували як паливо [34]. І це була загальносоюзна тенденція.

Надалі кампанія по вилученню майна у Православної Церкви розгорталася у царині конфіскації церковних споруд та предметів, що можна було використати для кольорової металургії.

Конфіскація храмів була узаконена у 1928 р., коли спеціально для цього була прийнята постанова Головнауки, де було передбачено можливість зміни статусу релігійних будівель. Згідно з постановою, всі культові спорудження побудовані до 1613 р. проголошувалися недоторканими, всі будівлі після 1825 р. пам'ятниками не були й могли бути повністю знищені або передані на світські потреби [35]. Деякі з них були перетворені в зерносховища й склади, але при цьому вони фактично знищувалися умовами, у яких експлуатувалися. Інші перетворювали на школи, сільські будинки, клуби тощо.

Отже, зважаючи на те, що православ'я довгий час відігравало ключову роль у розвитку суспільства на певних територіях, що увійшли до складу СРСР, радянська влада розглядала Православну Церкву як свого головного ідеологічного супротивника та прагнула повністю витіснити її з життя населення, щоб повністю замінити православну ідеологію на власну. Хоча комуністи проголосили атеїзм духовною складовою «радянських людей», можна стверджувати, що насправді замість православ'я (як й інших релігій в СРСР) насильно насаджувалася нова релігія – більшовицька.

Широкомасштабна конфіскація церковного майна стала одним з найважливіших аспектів боротьби радянської влади з православ'ям. Підводячи підсумки кампанії по вилученню церковних цінностей, можна прийти до висновку, що вона не виправдала себе ні в економічій, ні в політичній, ні в соціальній сферах. Православна Церква втратила свою матеріально-економічну базу, яку вона створювала століттями, та була вимушена адаптуватися до існування в умовах жорсткого партійно-ідеологічного контролю. Для

голодуючих були виділені мізерні кошти від продажу церковного майна. Вилучені за конфіскаційну кампанію гроші просто розчинилися у різних фінансових потребах радянського керівництва.

Література та джерела:

1. Див. Брихничев И. Патриарх Тихон и его церковь. – М., 1923; Лукин Н. М. Революция и церковь. – М., 1924; Введенский А.И. Церковь и государство (очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918-1922 гг.). – М., 1923.
2. Див. Curties J. S. The Russian Church and the Soviet State 1917-1950. – Boston, 1953.; Ellis J. The Russian Orthodox Church: a Contemporary History. – London, 1986.; Conguest P. Religion in USSR. – New-York, 1968.; Casey R. P. Religion in Russia. – New-York, 1946.; Luukkannen A. The Religious policy of the Stalinist state. – Helsinki, 1997.
3. Змерзлый Б. Изъятие церковных ценностей. Некоторые аспекты проблемы [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp19983/knp3_32.doc. – Заголовок з екрану.
4. Козлов Ф.Н. Голод 1921-1922 годов и изъятие церковных ценностей [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=325. – Заголовок з екрану.
5. Титлинов Б. В. Церковь во время революции. – М., 1924. – С. 183-184.
6. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 г./ Сост. Н.Н.Покровский, С.Г. Петров. – М.-Новосибирск: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. – С.69-70.
7. Губкин О. Русская Православная Церковь под игом богоборческой власти в период с 1917 по 1941 годы [Электронный ресурс] // Режим доступа: sir35.ru/Orthodoxy/Ch_606.htm. – Заголовок з екрану.
8. Введенский А.И. Церква й держава (Нарис взаємин церкви й держави в Росії 1918-1922 р.). – М.: Мосполиграф, 1923. – С.103-104.
9. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.51.
10. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.88.
11. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.65.
12. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.86.
13. История России. 1917-1940. Хрестоматия. – Екатеринбург, 1993. – С. 226.
14. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.90.
15. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.75.
16. Лаврик Г.В. Идеологічний диктат та кримінально-правова форма проведення кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. в Радянській Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 226.
17. Російська Православна Церква й комуністична держава 1917-1971. Документи й фотоматеріали. – М.: Видавництво Біблейско-Богословського інституту св. апостола Андрія, 1996. – С.114.
18. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.65.
19. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.70.
20. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.79.
21. Російська Православна Церква. Вказана праця. – С. 76-77.
22. Російська Православна Церква. Вказана праця. – С. 110.
23. Російська Православна Церква. Вказана праця. – С. 115.
24. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.35.
25. Губкин О. Вказана праця.
26. Губкин О. Вказана праця.
27. Русак В. История Российской Церкви [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/17_r/rus/ak_03.htm. – Заголовок з екрану.

28. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.103.

29. Змерзлый Б. Вказана праця.

30. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.35.

31. Змерзлый Б. Вказана праця.

32. Архивы Кремля. Вказана праця. – С.111.

33. ДАЛО. – Ф. Р-435. Административный отдел Луганского округа исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов г. Луганска, Луганского округа 1923-1930 гг. – Оп. 1. – Спр.966. Сведения о ликвидации церквей по Петровскому району (2 января – 1 августа 1924 г.). – арк.3,39.

34. ДАЛО. – Ф. Р-693. Ворошиловградский городской исполнительный комитет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Ворошиловград Донецкой области. – Оп. 2. – Спр.1208. Протоколы общин собраний членов религиозного общества Казанского собора в г. Луганске. Акты описи имущества и закрытия церкви (13 декабря 1929 – 17 января 1930 г.). – арк. 16.

35. Козлов Ф.Н. Вказана праця.

Сапицкая Е.М., Ковалева А.И. Конфискация имущества Православной Церкви советской властью (1918-1930 гг.).

Выделено и проанализировано три периода конфискационной политики советской власти касательно имущества Православной Церкви в период с 1918 г. по 1930 г. Раскрыты внутренние и внешние аспекты этого вопроса.

Ключевые слова: Православная Церковь, советская власть, атеизм, конфискация имущества, идеология, противостояние

Sapitskaya H.M., Kovalyova A.I. The confiscation of property of the Orthodox Church by the Soviet regime (1918-1930).

Three periods of confiscatory policy of Soviet regime on the property of the Orthodox Church in the period from 1918 to 1930 was selected and analyzed. The internal and external aspects of this issue was revealed.

Keywords: Orthodox Church, the Soviet government, atheism, confiscation of property, the ideology, the confrontation

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 8.03.2012